

EVA MARSAL

Raznolikost namesto enoličnosti: moji vzorniki – tvoji vzorniki

Filozofska umestitev in predstavitev učne ure¹

*»Če ne bi bilo vzornikov, se ne bi mogli po
nikomer ravnati in ne bi mogli nikomur zaupati«
Giorgia Ceolan, 11 let*

ORIENTIRANJE PO VZORNIKIH: FILOZOFSKO OZADJE

Ali so vzorniki danes še aktualni? Filozofinja Dana Horakowa² je v svoji raziskavi o vzornikih sprva naletela na nikalne odgovore. Tudi v petem razredu realke v nemškem mestu Ubstadt je skorajda polovica otrok ob žanrski sliki zanikala, da imajo vzornika.³ S kritičnim spraševanjem in globjo refleksijo v filozofskem raziskovanju, v »filo rundi«, pa se je ta podoba kajpada spremenila. Otroci so namreč spoznali, da njihove vrednostne predstave v veliki meri usmerjajo osebni vzorniki in vzorniki, ki se pojavljajo v medijih. Ob vprašanju, kako pomembni so, je enajstletna Gorgia ob koncu filozofskega raziskovanja (»filo runde«) s pomočjo obratnega sklepa prispela do spoznanja: »Če ne bi bilo vzornikov, se ne bi mogli po nikomer ravnati in ne bi mogli nikomur zaupati.«⁴ Podobno je bil tudi filozof, socialni psiholog in psihoterapevt Erich Fromm (1900–1980) prepričan, da potrebujemo vzornike, po katerih se lahko orientiramo. Na podlagi svojih dolgoletnih terapevtskih izkušenj in empiričnih raziskav je menil, da smo brez vzornikov, idealov in

ciljev izpostavljeni občutku praznine ter izgubimo zanimanje za stvari v svetu in soljudi.⁵ Vzorniki so glede na to, kako učinkujejo, vzgojitelji, ki smo jih izbrali sami. Cilji in vzorniki se medsebojno pogojujejo. Že osnovnošolci izbirajo vzornike iz šolskega vsakdanjika, družinskega okolja ali glede na svoja zanimanja in cilje.

Otroci vzornikom namenjajo veliko pozornosti in jih podrobno opazujejo. Zato sta učenje z opazovanjem ali učenje s posnemanjem »naravni obliki« učenja, ko nekaj opazujejo in posnemajo. Iz tega razloga so v azijskih deželah prav učenje s posnemanjem kot metodo učenja sistematično vključili v pouk.⁶ Učiteljice in učitelji, ki imajo socialno moč, so zanje prav tako privlačni modeli vzornikov kot pa simpatični, nadarjeni sošolci z velikim socialnim ugledom. To velja tudi za osebe, ki lahko zadovoljijo njihove potrebe, ker upodabljajo njihove osebne vrednote in nagnjenja. Otroci ne posnemajo le tehničnih ali rokodelskih dejavnosti, ampak tudi socialno vedenje.⁷

Šolarji zaradi svojega celostno naravnane mišljenja v veliko večji meri posnemajo svoje vzornike kot pa pozneje v dobi mladostništva. Zato ima v osnovni šoli kritičen

premislek o vzornikih in njihovih mejah pomembno mesto in vlogo.

Otroci, ki živijo v svobodni družbi, uživajo privilegij, da sami izbirajo svoje vzornike. S tem so v enakem položaju kot mladi Friedrich Nietzsche, ki je želel poiskati zase primerne vzgojitelja, torej vzornika, ki bi mu ustrezal. Ker mu je samospoznanje pomenilo največjo vrednoto, se pravi, da so bila zanj pomembna vprašanja, kot npr. »Kdo resnično sem?«, »Katera pot je zame prava?«, je hotel najti vzgojitelja, ki bi mu pomagal spoznati lastno bistvo. Želel je imeti vzgojitelja, ki bi ga »osvobodil« na poti k samemu sebi. V svojem zgodnjem delu *Schopenhauer kot vzgojitelj* (1874) je zapisal: »Tvoji vzgojitelji so lahko tvoji osvoboditelji. To je skrivnost vse vzgoje (...). Osvoboditev je odstranitev vsega plevela, odpadnega, črvicega, kar hoče načeti nežne kali rastlin (...).«⁸

Ker se Schopenhauer ni želel »kazati« kot nekaj, kar ni bil in je sam sebi postavil zakon: »Ne varaj nikogar, niti samega sebe!«,⁹ je ustrezal Nietzschejevemu idealu vzgojitelja. Njegovo življenjsko vodilo mu ni dovoljevalo, da bi varal samega sebe, ampak ga je nasprotno sililo, da si je zroč v ogledalo postavljal lastno resnico. Vse navidezno, kar je bilo v Nietzschejevih očeh zgolj nesnaga, je bilo s tem odrinjeno na stran, resnico iskajoč pogled se je usmerjal le na osebo. Schopenhauerjevo življenjsko vodilo mu je pomagalo spoznati samega sebe in lastno pot, ki jo je izbral na podlagi tega spoznanja. Zato ga je izbral za svojega vzgojitelja, vzornika in model, kajti njegov cilj je bil najti lastno pot, vzročno povezano z njegovo osebnostjo: »V svetu je le ena sama pot, po kateri ne more nihče hoditi, razen tebe: kam vodi? Ne sprašuj, pojdi.«¹⁰

Vzornik nas opogumlja, da ravnamo v skladu s tem, kar smo spoznali kot pravilno in zaželjeno. Vzorniki okrepijo jaz. To je ključnega pomena prav za osnovnošolce, ki v tej starosti izoblikujejo prvo identiteto jaza. Pri tem jim pomagajo učni načrti; tako je npr. v učnem načrtu za etiko na Bavarskem tej tematiki namenjen prvi modul z naslovom

»Srečanje s samim seboj – biti človek«. Vzornik pomaga pri oblikovanju lastne identitete, kolikor prek »ti-ja« znova kaže na jaz in je zavoljo tega osrednjega pomena za osnovnošolce. To bi morali upoštevati tudi učbeniki, v katerih otrok razmišlja o svoji identiteti in orientaciji, torej v učbenikih, namenjenih poučevanju filozofije ali etike. Iz tega razloga smo se v našem učbeniku *Odkrivamo etiko s Filom (Ethik entdecken mit Philo)*¹¹ intenzivneje posvetili prav temi vzornik. Gradivo, ki ima različne ravni in različne vsebinske oblike, omogoča otrokom, da nanj navežejo svoja vprašanja, premišljevanja ali ugovore.

V pričujočem prispevku želimo po eni strani predstaviti prikupni lik *Filota* kot vzornika za to, kako naj otroci uporabljajo filozofske metode (1.-2. razred), po drugi pa prikazati posebno učno uro, v kateri so otroci kritično razmišljali o možnostih in mejah vzornika, o dvojni plati »raznolikosti namesto enoličnosti: moji vzorniki – tvoji vzorniki« (3.-4. razred).

ORIENTACIJA V MIŠLJENJU: FILO KOT VZORNIK PRI OBRAVNAVI UPORABE METODE PET PRSTOV

V svoji koncepciji filozofiranja z otroki je Ekkehard Martens,¹² navezujoč se na naslov Kantovega spisa »Kaj pomeni orientirati se v mišljenju«,¹³ razvil model pet prstov.¹⁴ Pri tem pet osnovnih metod filozofiranja – *fenomenologija, hermenevtika, analiza, dialektika in spekulacija* – oblikuje skupaj roko. V načeloma nezaključenem procesu refleksije jih ni mogoče razvrstiti v neko strogo linearno shemo z določenim začetkom in koncem, ampak gre za različne poudarke ali posamezne prste. Ta model omogoča otrokom, da s pomočjo teh metod razmišljajo o etiški tematiki, zastavljajo vprašanja in obravnavajo tematiko z različnih zornih kotov. Zato ima pomembno vlogo v nalogah v učbeniku *Odkrivamo etiko s Filom*, za reševanje katerih so potrebne določene kompetence. Poleg tega so operacije v tem modelu združljive s

kompetencami, ki jih zahtevajo učni načrti za osnovno šolo.

Da bi se lahko orientirali v mišljenju, otroci poleg ustreznih metod potrebujejo tudi osebo, ki jim bo predstavljala vzornika pri tem, kako naj jih uporabljajo. Da bi lahko ohranili avtonomno miselno držo, smo oblikovali prikupni lik *Filota* kot pomožni jaz, vzornika ali »magičnega pomočnika«, ki jim podobno kot junakom v pravljicah priskoči na pomoč. Na začetku uvodnega poglavja *Kako lahko filozofiramo?*, po katerem lahko vedno posežejo, jim pokaže uporabo omenjenih metod.

Na *fenomenološki* ravni, ki pripada prvemu prstu, otroci zberejo svoja opazovanja in izkušnje ter jih opišejo, ne da bi jih vrednotili. Za to imajo na voljo operacije: *opiši ...*, *opazuj ...*, *podrobno si oglej ...* Sposobnost, da nekaj podrobneje motrimo in nepristransko opazujemo, je osnova za filozofiranje.

Izhodišče zaznave je lastna perspektiva. To je za otroka nekaj povsem samoumevnega, saj še ne more sam vzpostaviti distance do samega sebe in to ozavestiti. Da bi ga spodbudil k temu, se Filo pozorno ogleduje v ogledalu.

Filo je torej vzornik otrokom na dva načina: po eni strani jim pokaže, katere so filozofske metode, in po drugi, kako naj spoznajo sami sebe. *Spoznati se v ogledalu* je razlikovalni kriterij, ki omogoča, da razlikujejo med osebami in tem, kar niso osebe. Ogledalo, ki ga uporablja Filo kot orodje samospoznanja, kaže na telo, ali če naj to izrazimo v filozofski terminologiji – na »oduševljeno telo«. Po Nietzschejevih besedah to poseduje izvorni, veliki um: »Orodje tvojega telesa je tudi tvoj mali um [...], ki mu praviš 'duh', majhno orodje in igrača tvojega velikega uma.«¹⁵ Telo otroku posreduje informacije, ki so pomembne za njegovo samospoznanje; tako npr. svoja razpoloženja in čustva občuti tudi telesno. Z zaznavanjem lastnega telesa se prične človekovo samospoznanje, ki je kot oseba sestavljen iz telesa in duha.

Filo kot vzornik je torej v pomoč osnovnošolcem tako pri iskanju njihove identitete kot tudi pri vsebinskem procesu samospoznanja.

USMERJENOST NA JAZ: RAZNOLIKOST NAMESTO ENOLIČNOSTI: MOJI VZORNIKI – TVOJI VZORNIKI

Vrednost vzornika je v tem, da nam pokaže, kako naj ravnamo. Uteleša tudi časovni skok, neko vizijo, predstavo o naši lastni prihodnosti. Vzornik je takšen, kakršen želi biti otrok in prav s svojo »takšnostjo« kaže na to, da je to zares mogoče uresničiti. S tem ga spodbuja pri njegovih ciljih in motivira, da se je pripravljen potruditi za to, da bi jih dosegel. Vendar lahko vzornik kot pozitivna sila učinkuje tudi negativno, če otroka čustveno obvladuje ali če zaide v »vrtinec posnemanja« in »podleže« njegovemu avtomatizmu. Temu se lahko izognemo, če učence in učenke spodbujamo k samostojnemu razmisleku o tem, v kakšni meri želijo slediti vzornikom. Kriterij za adaptacijo je okrepitev lastnega jaza.

Pri učni uri smo za začetno miselno spodbudo izbrali opazovanje slik. Filo je otrokom predstavil svoje vzornike in jim s tem pokazal, kakšne so njegove vrednostne predstave. Eden od otrok je prebral Filov uvod v tematiko, zatem so v dvojicah razmišljali o njegovih vzornikih. Sledil je prvi krog filozofskega razmisleka ob spodbudah, navedenih v omenjenem učbeniku.

Da bi bilo bolj razgibano, smo uvedli igro posnemanja: eden od otrok je napravil nekaj gibov, drugi pa so ga posnemali. Po treh krogih smo nadaljevali s filozofskim razmislekom.

Ko so otroci končali prvi krog filozofiranja, so narisali svoje vzornike in risbe nato predstavili drug drugemu. Nadaljevali so z drugo »filo rundo«, v kateri so razmišljali ob nadaljnjih spodbudah iz učbenika.

Druga učna ura se je pričela z zgodbo *Trenerka rokometa Vanessa* avtorice Marion Parsch. Otroci so si v razredu med seboj razdelili vloge pripovedovalca, Lene in Jonasa ter jo prebrali.

Zaključila se je s Filovo pobudo, naj se razdelijo v skupine, si izmislijo prizor na temo

vzornik in ga predstavijo kot zamrznjene slike.

Na dvojni strani poglavja *Raznolikost namesto enoličnosti: moji vzorniki - tvoji vzorniki* je v središču pozornosti otrok, ki razmišlja o lastnih vzornikih in sprejema, da ima vsakdo drugega vzornika, ker je nekaj edinstvenega. Refleksija o možnostih in mejah tega koncepta je potekala v skupnosti raziskovanja v razredu, v »filo rundi«, ki jo je moderiral učitelj. V učni uri je bil poudarek prav na filozofskem razmisleku. Kot pove že izraz, gre pri tem za dejavnost filozofiranja, pri čemer vsak otrok oblikuje svoje stališče in ga predstavi drugim; v procesu skupne verifikacije ga lahko popravi in razvija dalje v skladu z novimi spoznanji. Sedenje v krogu omogoča, da se udeleženci vidijo in da se v pogovoru lahko navezujejo drug na drugega.

Glede na to, kako intenziven je razmislek in koliko časa traja, lahko učnemu gradivu na dvojni strani učbenika namenimo dve šolski uri.

FILOZOFSKI RAZMISLEK: RAZNOLIKOST NAMESTO ENOLIČNOSTI: MOJI VZORNIKI - TVOJI VZORNIKI

Tematika vzorniki je primerna zlasti za otroke in mladostnike. Zato smo v okviru našega projekta izbrali skupino iz Otroške in mladostniške univerze Bretten, v katero smo vključili udeležence iz obeh starostnih obdobij. Tako so skupaj filozofirali otroci v starosti od 7 do 14 let. V pričujoči študiji zaradi prostorske omejitve pri vsaki miselni spodbudi navajamo zgolj po en primer, zlasti odgovore mlajših otrok, nato pa na kratko povzamemo argumente iz »filo runde«. Pri odgovorih navajamo v oklepajih starost otrok.

*Miselna spodbuda: 1. prst (fenomenologija):
Opiši enega od svojih vzornikov.*

Pascal (10 let): *Moj vzornik je Mario Götze. Je dober nogometaš in igra v mojem najljubšem nogometnem klubu Bayern. Zabil je odločilni gol, ko je Nemčija postala svetovni prvak.*

Izbira vzornikov kaže na tesno povezavo med naklonjenostjo in vzorniki. Prednost imajo uspešni modeli, ki so dobro poznani v širši javnosti in so nosilci etičnih vrednot. Pomembne so tudi estetične vrednote, kot npr. dober zunanji videz. Učenci izbirajo svoje vzornike predvsem iz svojega bližnjega življenjskega sveta.

Miselna spodbuda: 4. prst (dialektika) Presodi, ali so lahko vzorniki zgolj živi ljudje ali tudi liki iz knjig in filmov?

Tristan (12 let): *Mislím, da ima lahko kdo vzornike tudi iz filmov, ker gre za dejanja, to, kako ravna.*

Vzorniki niso nujno živi ljudje, ker učinkujejo s samoprezentacijo. Otroci posnemajo le njihova dejanja, ki so dostopna javnosti ali kot se sami kažejo v javnosti. Ker poznajo zgolj njihovo javno podobo, ne vedo, kakšne osebe so v resnici. Zato jih navsezadnje ni mogoče razlikovati od fiktivnih, medijskih in umetnih vzornikov. Ker so dejanja ali sposobnosti odločilni kriterij pri izbiri vzornikov, so lahko vzorniki tudi živali.

*Miselna spodbuda: 2. prst (hermenevtika):
Postavi se v vlogo vzornika in pojasni njegova čustva.*

Franziska (8 let): *Torej, ne bi bila rada slavna, ker te vedno vsi poznajo, ko si na dopustu. Vsak pozna tvoje ime in to se mi zdi strašljivo.*

Otroci so navajali široko paleto čustev od prijetnosti do občutka zmedenosti. Obravnavali so občutji »biti ponosen nase« in »počutiti se spoštovanega«. Pri vživetju v vlogo vzornika so občutili tudi, kako je, če podvomiš v lastno kakovost, kar povzroči bojazen, da nečemu ne boš kos ali da boš odpovedal. Z empatijo so ubesedili, kako je, ko vzorniki občutijo, da so izpostavljeni velikemu pritisku. Domnevali so, da trpijo zaradi pomanjkanja zasebnosti in da jim nenehno opazovanje in glasno občudovanje »fenov« povzročata stres. To velja zlasti za vzornike iz javnega sveta, medtem ko po mnenju otrok vzorniki iz njihovega življenjskega okolja s to vlogo ne povezujejo nobenih posebnih čustev.

Miselna spodbuda: 3. prst (analiza): Ugotovi, katere značilnosti ima tvoj vzornik.

Pascal (10 let): Vzornik naj bi nekomu preprosto pokazal, kar sam želi nekoč doseči. Biti pogumen, se uveljaviti in podobno.

Miselna spodbuda: 3. Prst (analiza): Pojasni, kaj je vzornik.

Georgia (11 let): Vzornik je nekdo, ki se nam zdi zelo dober.

Vzornik je relacijski pojem, saj obstaja le v odnosu do osebe, ki si ga je izbrala za vzornika.

Miselna spodbuda: 1. prst (fenomenologija): Opiši, ne da bi vrednotil, katero vlogo ima Vanessa za Leno.

Tristan (12 let): Torej, kot velika vzornica ima zanj praznaprav vlogo cilja. Njen veliki cilj je, da želi postati taka, kot je njena vzornica.

Otroci so presodili, da je Vanessa zaradi njene angažiranosti za hobi velika vzornica, vendar so spoznali tudi slabe strani tega, ker je zaradi tega napačno postavila prioritete. Razlikovali so med področji, na katerih vzornik učinkuje kot spodbuda.

Miselna spodbuda: 2. prst (hermenevtika): Postavi se v Leninin položaj. Opiši čustva, ki jih občuti do Vanesse.

Loris (12 let): Seveda je zelo razočarana, prizadeta, ker je Vanessa Jonassa preprosto pustila ležati na cesti, čeprav ga je verjetno videla. Res ni prijazno, da ni bila pripravljena pomagati.

Otroci so spoznali, da so merilo za Lenina dejanja njene lastne vrednostne predstave; zato je »razočarana« in ne posnema obnašanja svoje velike vzornice. »Točnost«, Vanessino značilnost, ki jo je prej obravnavala kot nekaj pozitivnega, zdaj podobno kot Jonas zaradi njene enodimenzionalnosti kritično vrednoti kot »veliko kaprico«.

Miselna spodbuda: 4. prst (dialektika): Preizkusi, katere so prednosti in slabosti tega, da imaš vzornika.

Leif (9 let): Slabo je, da če nimaš vzornika, potem nimaš cilja, ne veš, kam bi. To je tako, kot da bi hotel voziti po avtocesti, a si brez trdnega cilja. Potem ne veš, ali bi zavil na levo ali desno ali pa bi šel naravnost.

Do tega trenutka v diskusiji so otroci težko navajali slabosti, ki so povezane z

orientiranjem po vzorniku. Kot prednosti so omenili zastavljanje cilja, orientiranje in čustveno okrepitev. Pričeli so razlikovati med samodejnim posnemanjem in posnemanjem, ki je bolj osebno naravnano.

Miselna spodbuda: 4. prst (dialektika): Presodi, v katerem položaju moraš nasprotovati vzorniku ali zavestno ravnati drugače.

Pascal (10 let): So položaji, v katerih moraš ravnati drugače kot tvoj vzornik. Recimo, da gre tvoj vzornik preprosto mimo. Bolje bi bilo, če bi sam kljub temu pomagal, čeprav tvoj vzornik tega ni storil.

Pri preiskovanju vprašanja, ali lahko nasprotujejo vzornikom, so otroci uporabili argument avtonomnosti - vzornikova dejanja je treba podvreči cenzuri jaza. Svojega vedenja ne moremo upravičiti z vzornikovim vedenjem. Orientiranje po vzornikih nas ne odvezuje od tega, da smo odgovorni sebi in drugim.

Miselna spodbuda: 4. prst (dialektika): Presodi, o čem moraš odločati sam.

Franziska (8 let): Pravnoprav je lepo, če imaš vzornika, vendar je ... Sama bi se odločila, ali bom pač tako kot moj vzornik naredila premet, ali pa ga ne bom, ker moram še vaditi.

Bilo bi slabo, če bi bili čisto taki kot naši vzorniki. Bilo bi slabo, če bi bili vsi ljudje enaki. Potem ne bi bilo več nobenega posebnega človeka na svetu. Pravnoprav smo vsi nekaj posebnega. (...) Lahko naredimo nekaj stvari kot naši vzorniki, ne pa vseh.

Pri otrocih je bila v ospredju lastna odločitev, in sicer tako glede na vsebino kot tudi glede na njeno usmeritev. V prid tega so poleg avtonomije navajali tudi edinstvenost osebnosti, čemur se zaradi vzornikov ne smemo odreči.

Miselna spodbuda: 3. prst (analitika): Preišči, kako lahko sam postaneš vzornik drugim.

Loris (10 let): V Ameriki sem imel nekoč soseda. Mislim, da je bil star pet, šest let. Rekel mi je, da sem njegov vzornik. Ne vem točno, zakaj. Morda, ker sem se z njim in njegovimi sestrami zelo dobro igral zunaj. Mogoče sem ga pridobil kot prijatelja.

Otrokom je bilo težko konstruktivno odgovoriti na to miselno spodbudo. Loris je poskušal najti odgovor, zakaj ga je mlajši sosed izbral za vzornika in je navedel svojo sposobnost, da se zna dobro igrati.

Miselna spodbuda: 5. prst (spekulacija): Predstavljaj si svet, v katerem ni nobenih vzornikov. Kako bi to učinkovalo nate in na tvoje vrstnike?

Otroci so izrazili bojazen, da se brez vzornikov ne bi nič več razvijalo, ne bi bilo glasbe, bančnikov in tudi ne izumiteljev, ker »se ne bi ničesar več naučili«. Seveda pa ne bi mogli posnemati tudi nič slabega.

Tema vzornik je šolarjem omogočila, da so se soočili s svojimi usmeritvami in ideali. Obenem so ob tem razmišljali o svoji identiteti in lastnih vrednotah, seveda na posreden način, ker so bili v središču pozornosti vzorniki. To jim je pomagalo, da so lažje razmišljali tudi o svojih vrednostnih predstavah. Diskusija je potekala zelo zavzeto, ker je bila za številne otroke tema vzornik pozitivno čustveno obarvana. Tako kot Nietzsche so menili, naj bo vzornik vzgojitelj tistemu, ki išče orientacijo in naj ga osvobodi na »poti k samemu sebi«.

Prevedla: Tanja Pihlar

- ¹ Prevedeno iz: Marsal, E. (2015). »Vielfalt statt Einförmigkeit: Meine Vorbilder – deine Vorbilder. Philosophische Einbettung, Präsentation und Durchführung einer Unterrichtseinheit«. V: Autorität II, ZDPE 1. zv., str. 44-52.
- ² Horakova, D. (2007). *Vorbilder – Berühmte Deutsche erzählen, wer ihnen wichtig ist*. Wiesbaden: Marix, str. 12-27.
- ³ Marsal, E. in sodelavci (2014). *Phi Phi Ngo. Raziskovalni projekt »Philosophieren mit Kindern zum Thema 'Vorbilder'«*. Karlsruhe: Pädagogische Hochschule, str. 8. (neobjavljen rokopis).
- ⁴ Prav tam, str. 9.
- ⁵ Fromm, E. (2010). *Haben oder Sein. Die seelische Grundlagen einer neuen Gesellschaft*. München: dtv.
- ⁶ Higuchi, S. (2005). »Mimesis and Play«. V: Marsal, Eva in sodelavci (ur.). *Das Spiel als Kulturtechnik des ethischen Lernens*. Münster/Berlin: Lit, str. 33-46.
- ⁷ Bandura, A. (1979). *Sozial-kognitive Lerntheorie*. Stuttgart: Klett-Cota.
- ⁸ Nietzsche, F. (1980). »Unzeitgemäße Betrachtungen. Drittes Stück: Schopenhauer als Erzieher«. V: *Sämtliche Werke*, 1. Bd., Kritische Studienausgabe in 15 Bänden (KSA). Hrsg. v. Colli G. und M. Moninari. München/Berlin/New York: de Gruyter, str. 341.
- ⁹ Prav tam, str. 346.
- ¹⁰ Prav tam, str. 340.
- ¹¹ Marsal E. (ur.) (2014/2015). *Ethik entdecken mit Philo*, 1-2, 3-4. Bamberg: Buchner.
- ¹² Martens E. (1990). *Sich im Denken orientieren. Philosophische Anfangsschritte mit Kindern*. Hanover: Schroedel.
- ¹³ Kant I. (1977). »Was heißt: Sich im Denken orientieren?«. V: *Werke* (Weischedel, W. ur.), 5. zv. Frankfurt am Main: Suhrkamp, str. 276-283.
- ¹⁴ Martens E. (2014). *Methodik des Ethik- und Philosophieunterrichts: Philosophieren als elementare Kulturtechnik*. Hannover: Siebert, str. 65-95.
- ¹⁵ Nietzsche F. (1999). *Tako je govoril Zaratustra*. Ljubljana: Slovenska matica, str. 37.